

REFLEKSIJE O DRUŠTVU BEZ RELIGIJE: ALBANSKI SLUČAJ

Denis R. Janz

Sveučilište Loyola, New Orleans

UDK 322(496.5)

261.7(496.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 7. 8. 1995.

Analizirajući proces sekularizacije u modernim društvima, autor postavlja tezu o društvu bez religije te je problematizira i argumentira analizom slučaja Albanije. Iznimno visok stupanj sekulariziranosti albanskoga društva posljedica je "hiperstaljinizma" – ideologije bivšeg komunističkog režima, potom politike krajnjeg izolacionizma toga režima, te konačno brutalne represije prema vjernicima i vjerskim institucijama. Analizirajući navedene uzroke iščeznuća religije u Albaniji, autor primjećuje da niti nakon sloma komunizma i demokratizacije albanskog društva te unatoč vjerskoj propagandi različitih konfesija, u toj zemlji ne dolazi do obnove vjerskog života. Budući da je proces uznapredovale sekularizacije primjetan ne samo u takvim zemljama, podložnim protuvjerskoj propagandi i represiji, nego i u nekim zapadnim demokratskim zemljama, autor na temelju tih činjenica postavlja pitanje o biti religije i sekularizacije te o mjestu tih fenomena u ljudskoj naravi i društvu uopće.

Znanstveno proučavanje religije, još od vremena njezina utemeljenja kao discipline, postavlja pitanje univerzalnosti religije. Jesu li ljudska bića na neki način prirodno religiozna? Je li ikada uopće postojalo društvo bez religije? Je li modernitet suprotstavljen religiji i vodi li on sporo ali sigurno njezinom iskorjenjivanju? Ili pak fundamentalna ljudska religioznost preživljava i mutira u stalno nove oblike kako bi se prisilno prilagodila duhu vremena? Još uvijek nemamo jasne odgovore na ta pitanja. Religiozolozi i dalje traže areligiozna društva ili barem društvo u kojemu bi religija bila bez ikakvog socijalnog utjecaja, društvo u kojemu bi religiozni sektor predstavljala neznatna manjina sastavljena od starijih pojedinaca i odabраних smušenjaka. Neki danas kao najbolji primjer ističu Island, zbog toga što samo 2% stanovništva posjećuje crkvu (Tomasson, 1980; Swatos, 1984). Drugi, koji svoje zaključke temelje na rezultatima Programa međunarodnog istraživanja društva iz 1991., tvrde da su bivša Istočna Njemačka, Nizozemska i Slovenija najsekularnije države (Greeley, 1993:52). Bez obzira na to kako tumačimo te

podatke, ostaje pitanje: je li došlo vrijeme da započnemo govoriti o "društvu bez religije"?

U kontekstu takvih pitanja iznimno je zanimljiv slučaj Albanije. Bila je to prva i jedina zemlja koja je kriminalizirala sve oblike religiozne prakse i koja se 1967. proglasila ateističkom državom. Premda ne postoje istraživanja koja bi to potvrdila, postoje jake naznake da je do kraja albanskog komunističkog režima godine 1991. umiranje religije bilo dovršeno. Isto je tako vjerojatno da je danas, u usporedbi sa svim drugim zemljama, religioznost u Albaniji najslabija. Ovaj esej istražuje sve bitne čimbenike, karakteristične za Albaniju, koji su pridonijeli takvoj radikalnoj sekularizaciji, kao što su "hiperstaljinizam" Envera Hoxhe, najekstremnija politika izolacionizma u Istočnoj Europi i možda najrepresivnije mjere protiv religioznosti u svijetu. Esaj se nastavlja istraživanjem religijskog stanja u postkomunističkoj Albaniji i njegovom relevancijom za teorijske rasprave.

ENVER HOXA

Statua Jozefa Staljina bila je središnje mjesto tiranskoga glavnog trga sve dok je nisu srušili 1991. godine. Kada je čuo za vijest o Staljinovoj smrti, na tome je mjestu 1953. prvi sekretar, Enver Hoxha, kleknuo i plakao, i u sjećanje na Staljina, zavjetovao mu se na vječnu privrženost (Sinishta, 1976:24). Nije to bila prazna gesta. Od 1941., kada je postao vođa Albanske komunističke partije, u vrijeme oslobođenja 1944., sve do svoje smrti 1985., Hoxha je bio uvjeren da jedino Staljin može povesti čovječanstvo u bolju budućnost. A kako je u tome razdoblju, od 1944. do 1985., Hoxha bio jedini i nedodirljivi vođa Albanije, cjelokupni život toga naroda izgradio se na Staljinovim načelima i na njegovom osobnom primjeru (Schnytzer, 1982.; Pipa, 1987.-1988.).

Do sredine šezdesetih Hoxha se bavio zemaljskim svakodnevnim poslovima rukovođenja. Nakon dva desetljeća prisiljavanja radnika da postignu postavljene proizvodne kvote, Hoxha je za sebe smislio plemenitiji cilj na svjetskopovijesnoj pozornici. U skladu s time, počeo je sve svoje misli zapisivati; rezultat toga je niz tomova njegovih sabranih djela, koja su se prevodila na nekoliko jezika. Nisu nedostajali znakovi megalomanije: Hoxha se očito smatrao svjetskim vođom. Njegova beživotna proza i beskonačno ponavljanje staljinističke dogme bilo je dovoljno da obeshrabri i najagilnije istraživače. Pa ipak, moramo zaviriti u te knjige želimo li razumjeti Hoxhinu inspiraciju.

Prvo Hoxhino djelo koje zaslužuje našu pozornost jest njegovo *Izvešće o ulozi i zadacima demokratske fronte u ostvarenju konačnog trijumfa socijalizma u Albaniji* iz 1967. (Hoxha, 1974.). Kad počinje obrađivati predmet religije, Hoxha najpovršnije ponavlja standardne marksističke primjedbe. Ukratko, Hoxha kaže: "Religiozni i komunistički svjetonazori su nepomirljivi... oni izražavaju i podržavaju interese antagonističkih klasa" (cit. prema Prifti, 1975:393). Ali postoji i drugi

razlog zbog kojeg treba eliminirati religiju, i tu Hoxha dolazi do izražaja. Religija zaustavlja modernizaciju. U Albaniji nazadni običaji i represivne predrasude blokiraju socijalni i ekonomski razvoj. Ti običaji imaju religiozan temelj, tvrdi Hoxha. Iskorjenjivanje tih temelja bio bi divovski korak prema modernosti (Hoxha, 1974:34, 69). Ali od svega navedenog u Hoxhinoj knjizi, najbitniji je treći razlog za borbu protiv religije. U cijeloj svojoj povijesti, Albancima se religija nametala izvana. Zbog toga je svećenstvo oduvijek "bilo na strani osvajača" (Hoxha, 1974:26). "Revolucija" koju zaziva Hoxha nije primarno borba među različitim klasama u Albaniji. Ona ponajprije znači "iskorjenjivanje stranih običaja, tradicija, utjecaja i religijskih praznovjerja" (Hoxha, 1974:51). Budući da religija stoji na strani stranog osvajača, revolucija nužno mora uništiti religiju. Ovdje se megalomaniji pridružuje i ksenofobija.

Iste godine, 1967., Hoxha piše i drugo djelo, u kojemu potanko raspreda o "nazadnim običajima" za koje je odgovorna religija, ponajprije o strašnom utjecaju na žene u tradicionalnom albanskome društvu (Hoxha i Alia, 1967.). Mjesto ženâ u takvome društvu obilježeno je starom albanskom poslovicom: "Žena mora raditi više od magarca, jer se on hrani travom, a ona kruhom" (Hoxha i Alia, 1967:25). Prema Hoxhi, takav ponižavajući stav prema ženama nastao je pod izravnim utjecajem kršćanstva i islama. Navodeći vrlo mizoginog Ivana Hrizostoma i nešto blažeg Tomu Akvinskog, Hoxha tvrdi da je seksizam duboko ukorijenjen u kršćanskoj tradiciji (Hoxha i Alia, 1967:10) i dodaje da je "Kanon Leka Dukadjina", prastari albanski kôd plemenskoga prava, dopuštao muževima da tuku svoje žene i da od njih traže da pred njima pobožno kleče. Crkve, rimokatolička i pravoslavna, zastupale su nastavljanje takvog pravnog sustava (Hoxha i Alia, 1967:15). Religija na taj način sankcionira i legitimira primitivne običaje koji ponižavaju žene i stoje na putu napretku. Želimo li da dođe do modernizacije, religija se mora "odstraniti".

Jedan od Hoxhinih najistaknutijih literarnih pokušaja jest njegov panegirik mentoru iz 1979. godine, pod naslovom *Sa Staljinom* (Hoxha, 1979). U njemu, dugo nakon što su Staljina drugi učenici napustili, Hoxha ga zdušno brani protiv svih "klevetnika" koji se usuđuju proglasiti ga "prokletim tiraninom" i "ubojicom" (Hoxha, 1979:14). Taj "briljantni um i čista duša" (Hoxha, 1979:14) bio je "pošten i principijelan čovjek" (Hoxha, 1979: 36). Premda su svi izdali njegovu sjenu, kaže Hoxha, "ja se klanjam Jozefu Staljinu" (Hoxha, 1979:41).

Knjiga se nastavlja detaljnim opisom Hoxhinih pet susreta sa Staljinom. U cijelome tekstu očita je Hoxhina poniznost i želja za Staljinovim priznanjem, njegova servilna laskavost i ropska poniznost u prisutnosti čovjeka za kojega je vjerovao da je heroj svjetskopovijesnih razmjera. Posebno je zanimljiv opis drugog susreta iz ožujka 1949. Staljin je počeo raspravljati o religiji time što je pitao Hoxhu jede li svinjetinu, a Hoxhin je pozitivan odgovor protumačio kao znak da je napustio svoje muslimanske korijene (Hoxha, 1979:121f). Hoxha je izložio svoj plan djelovanja protiv religije i dobio od Staljina odobrenje (Hoxha, 1979:122, 156f). Koliko je to odobrenje Hoxhi značilo, pokazalo se slijedećih godina u

njegovom autističnom pokušaju ostvarenja staljinističkoga društva. Ožalošćen Staljinovom smrću 1953., Hoxha je u ime albanskoga naroda potpisao zakletvu "da će čuvati njegova učenja i upute kao oko u glavi, kao povijesni nalog koji će dosljedno čuvati" (Hoxha, 1979:220).

Hoxhina zagrižljiva ustrajnost u vlastitoj politici, cijelome svijetu usprkos, jasno se vidi u njegovoj knjizi iz 1980. pod naslovom *Eurokomunistički je antikomunistički* (Hoxha, 1980). U njoj Hoxha zastupa stajalište da su komunističke partije svih zemalja svijeta izdale Staljina, čime su istodobno odbacile i Lenjina i Marxa. Za razliku od tih "revizionističkih izdajica", Albanska partija rada ostala je jedina vjerna Staljinu. A njezina je sudbina bila, prema Hoxhi, da povede borbu za konačnu i neizbježnu pobjedu staljinističkoga marksizma u svijetu.

Nema sumnje da su partijski dokumenti izražavali Hoxhine stavove isto onako vjerno kao i sami njegovi spisi. Kao primjer može nam poslužiti članak iz albanskog časopisa *Studime Historike* (Beqja i Rama, 1983). Cilj obrazovanja, tvrde autori, jest transformacija ljudske svijesti pomoću eliminiranja religijske "plijesni staroga svijeta" i ostvarenje autentično ateističkoga društva (Beqja i Rama, 1983:42). Ali to neće biti tako jednostavno. Zbog toga je potrebna "bespoštedna borba na život i smrt" protiv religije (Beqja i Rama, 1983:41). Ona će stvoriti prvo areligijsko društvo na svijetu, nešto "što povijest čovječanstva nikada nije vidjela" (Beqja i Rama, 1983:42). Radikalno sekularno društvo bit će u Albaniji uvedeno zbog napretka ljudskoga roda, ako je potrebno i silom.

Sada kad smo zavirili u duh Envera Hoxhe, koji predstavlja pozadinu, možemo se koncentrirati na ključni element njegove politike, eliminiranje vanjskih utjecaja.

IZOLACIJA

Da se Albanija nije zatvorila pred međunarodnom zajednicom, pitanje je bi li mogla tako uspješno provesti svoje ciljeve. U razumijevanju te tvrdnje pomoći će nam poznavanje povijesne pozadine.

Nacionalna svijest i jezik Albanaca počeli su se potvrđivati tek početkom ovoga stoljeća. To je, zajedno s razgradnjom Otomanskog carstva, dovelo do albanske neovisnosti 1912. godine. Prethodila su stoljeća sužanjsva stranim silama. Vrlo je poučna činjenica da su čak i u XIX. stoljeću jedini jezici na kojima se odvijala nastava u albanskim školama bili arapski, grčki i talijanski (Pollo and Puto, 1981). Čak i nakon stjecanja neovisnosti, Albanija je stalno bila žrtvom talijanskih, grčkih i srpskih intriga. Brutalni Zogu, koji se proglasio za kralja 1929., otvoreno je paktirao s Italijom. Godine 1939. Mussolinijeve trupe pregazile su Albaniju, a 1943. Hitlerove su trupe preuzele fašističku okupaciju zemlje. Stoga je duga povijest trajne i bespoštedne strane dominacije ostavila dubok trag u nacional-

nom sjećanju. Ono je inspiriralo nacionalni otpor Hoxhinih partizana, a nakon oslobođenja 1944. on je postao snažan činitelj albanske izolacionističke politike.

Strah i mržnja prema stranoj dominaciji u albanskoj nacionalnoj svijesti bitno su vezani za religiju. U vrijeme oslobođenja smatralo se da je 70% stanovništva muslimansko, 20% pravoslavno i 10% rimokatoličko. Ali nijedna od tih religija u Albaniji nije bila domaćeg podrijetla. Turska okupacija sa sobom je dovela islam. Pod grčkom dominacijom u Albaniju je ušlo pravoslavlje. Talijanska agresija uključivala je i uvođenje katolicizma. Stoga su sve te religije bile vezane za utjecaj stranih sila. U cijeloj svojoj povijesti Albanci su prihvaćali religije tuđinaca: ponekad je to bilo lukavstvo, a katkada nužno za opstanak. Ali gotovo je uvijek to prihvaćanje bilo nevoljko. Nijedna od tih religija nikada nije postala integralni dio albanskog nacionalnog karaktera. Već u XIX. stoljeću motto protonacionalista bio je "Religija albanskoga naroda je Albanija" (Prifti, 1975: 397). Stoga nije čudno, što su ksenofobija i mržnja prema religiji u Albaniji išle rukom-pod-ruku.

Prekidanje veza s "imperijalističkim Zapadom" značilo je već 1945. da je država zahtijevala prekid svih veza između katolika i Vatikana; apostolski nuncij vraćen je u Rim, strani svećenici su prognani itd. (Sinishta, 1976:9). Kada je 1948. došlo do titoističkog "revizionizma" u Jugoslaviji, on je bio osuđen, a sve su diplomatske veze bile prekinute. Kada je riječ o Sovjetskome Savezu, veze su poslije 1953. postale vrlo zategnute, jer su se sovjetski vođe distancirali od staljinističkoga naslijeđa. Napokon su 1960. bile posve prekinute. Do tada je Albanija već postigla gotovo potpunu političku i kulturnu izolaciju. Samo su rijetki stranci mogli posjetiti Albaniju, a i tada pod vrlo ograničenim uvjetima. Shvativši da takva potpuna izolacija ima svoje nedostatke, albanski su vođe postupno razvijali odnose s Kinom. A kada je u Kini 1966. došlo do Kulturne revolucije, savez je očvrstnuo. Kina je u to vrijeme postala čvrsti ali daleki jamac albanske suverenosti i gotovo jedini trgovinski partner.

Pokušaji stranaca da razbiju albansku kulturnu izolaciju dočekani su gnjevno. Godine 1983., primjerice, Papa je stigao na jadransku obalu blizu Barija i objavio "ateističkoj Albaniji" kako mu "Albanija leži na srcu". Hoxhin partijski list *Zeri* i *Popullit* uzvratilo je koreći "Papu Voytilu" zbog njegova slijepog antikomunizma i podsjećajući ga da su svi strani osvajači, uključujući i Mussolinija, govorili da im "Albanija leži na srcu" (*Zeri i Popullit*, 1983). Religija je oduvijek bila oružje imperijalnog neprijatelja.

Bilo je i drugih pokušaja. Radio Vatikan je s vremena na vrijeme emitirao mise na albanskome jeziku. Apsurdno pokušavajući "uvikati" religiju u Albaniju, protestantski su fundamentalisti postavili zvučnike na albansko-grčkoj granici. Drugi su zamatali Biblije s bombonima u plastične pakete koje su puštali niz rijeke sa sjevera prema zemlji. Naravno, rezultati takvih pokušaja bili su minimalni. U svakom praktičnom smislu Albanija se pretvorila u hermetično zatvoren laboratorij, zatvoren za sve izvanjske kulturne i religijske utjecaje. Bilo je to najizoliranije

društvo Istočne Europe, a takvo je i ostalo do 1991. Bio je to nužan uvjet ako se htio postići cilj: smrt religije.

RELIGIJSKA REPRESIJA

Kao što je dobro poznato, represivne mjere protiv prakticiranja religije u poslijeratnoj Istočnoj Europi varirale su po svojoj ozbiljnosti. U nekim zemljama te su mjere bile blage, gotovo nepostojeće, dok su u drugima bile drakonske. U Albaniji su one bile najgrublje, gotovo najekstremnije na svijetu.

Antireligiozni pokušaji komunističke Albanije dokumentirani su na brojnim mjestima (Sinishta, 1976; Prift, 1975; Minnesota Lawyers, 1989; Gardin, 1988; Puebla Institute, 1989; itd.). Ovdje možemo dati tek kratak pregled. Borba protiv religije započela je gotovo neposredno nakon oslobođenja. Vlada je 1945. godine konfiscirala glavninu crkvenoga vlasništva u zemlji (Minnesota Lawyers, 1989: 6). Bio je to tek znak onoga što će doći. Unatoč tomu, u novome Ustavu iz 1946., baš kao i u jugoslavenskome Ustavu iz iste godine, zajamčena je jednakost ljudi bez obzira na vjeru (članak 15) i bila je dopuštena "sloboda mišljenja i vjerovanja" (članak 18) (Minnesota Lawyers, 1987: 5). Štoviše, tri muslimana bila su nominirana u Narodni parlament 1945. (Minnesota Lawyers, 1987:4). Ali čak niti ti pozitivni znakovi nisu mogli prikriti stvarne partijske namjere, jer je gotovo istodobno glavnina svećenstva bila prognana, zatvorena ili čak ubijena. Do kraja 1946., prema procjenama, polovina svih katoličkih svećenika bila je u zatvoru, a otprilike su dvadesetorica bila ubijena ili mučena do smrti (Sinishta, 1976:8). Većinu su optužili za kolaboraciju s neprijateljem za vrijeme fašističke okupacije, a neki su bili optuženi za stvaranje subverzivnih pokreta. U nekim je slučajevima optužba odgovarala činjenicama (Prifti, 1975:392), dok je u drugima bila očito konstruirana. Ideološka kampanja protiv religije, koja je uslijedila, ostavljala je malu sumnju u partijske ciljeve. Godine 1949. opći je smjer bio nepogrešivo jasan: sve kazne za one koji su narušavali ustavno pravo religiozne slobode bile su izbrisane iz kaznenoga prava (Minnesota Lawyers, 1987:7).

Do 1950. od triju religija u Albaniji ostale su samo sjene. Otad do 1966. bilo je stalnih ideoloških pritisaka, povremenih zatvaranja i napada na svećenstvo; sve je to dalje oslabljivalo crkvene institucije. Stvorena je mreža zatvoreničkih logora i logora za prisilni rad u cijeloj zemlji: Sac, Ballsh, Burrel, Tirana, Tarovic, Bulquize, Maliq, Kaveje, Kucove, Fieran – albanski gulag za kriminalce, disidente i bez sumnje, za vjernike koji su se odupirali partijskoj politici.

Ali, iz povijesne perspektive, sve su to bile ograničene akcije u usporedbi s punim frontalnim napadom koji je započeo 1966. Bio je to pokret koji su svi promatrači, bez obzira na svoje političke ili religiozne stavove, označili kao "bez presedana u povijesti" (Pollo and Puto, 1981:280f). Inspiriran kineskom Kulturnom revolucijom, na 5. kongresu 1966. održan je partijski sastanak na kojemu je objavljen

hitan poziv za dovršenje stvaranja socijalizma u Albaniji. To je ponajprije značilo konačno uništenje religije (Pollo and Puto, 1981:276ff). Došlo je do javnih i spontanih antireligioznih demonstracija i agitacija; Hoxha je te demonstracije legitimirao 27. veljače 1976, kada je objavio tekst pod naslovom "O borbi protiv religije, religioznih koncepcija i običaja" (Minnesota Lawyers, 1989: 7). Crkve su zatvorene, fizičko nasilje nad svećenstvom postalo je općom pojavom, a 40 preostalih pravoslavnih svećenika u zemlji bilo je javno denuncirano i poniženo.

U travnju 1967. kampanja se proširila i na područje prava. Vladin dekret br. 4236 ozakonio je eksproprijaciju svakog vlasništva koje se koristi u religijske svrhe. U rujnu iste godine svi su samostani, džamije i sl. bili zatvoreni (Minnesota Lawyers, 1989:9). U studenome je dekret br. 4337 objavio da religija više nema nikakav pravni status. Istodobno, Radio Tirana slavodobitno je objavio da je Albanija postala "prva ateistička zemlja svijeta" (Minnesota Lawyers, 1989:10). Svi tragovi religije, velikoga biča čovječanstva, trebali su nestati: religiozna osobna imena trebala su se promijeniti; religiozni simboli trebali su se ukloniti s grobova; jezične aluzije na religiju trebalo je odbaciti; novi kalendar zamijenio je religiozne praznike praznicima poput: Dan građevinara, Dan rudara, Dan tiskara itd. (Minnesota Lawyers, 1989:9; Prifti, 1975:401). Radikalno sekularna država objavila je svoj *debut* na svjetskopovijesnoj pozornici!

Taj konačni pokušaj slamanja religije pratila je besprimjerna mobilizacija ideoloških oružja. Mase je trebalo uvjeriti u katastrofalan utjecaj religije na društvo. Naslovi koji su se počeli pojavljivati u tiranskim glasilima pokazuju razmjere napada: "Narod i religija", "Medicina i religija", "Darvinizam i religija", "Religiozna čudesa", "O šteti religioznih obreda i festivala"; "O podrijetlu religije"; "Reakcionarna jezgra islama"; "Svećenik, žrtvena koza i Bog"; "Ogoljela religija"; "Mi optužujemo religiju" itd. (Prifti, 1975:401). Popis bismo mogli i nastaviti, ali poanta te literature je jasna. Religija je neprijatelj čovječanstva i izvor svekolike bijede.

U godinama koje su uslijedile, ljudi koji su javno izražavali svoje vjerske osjećaje bili su zatvarani, a katkad i ubijani. Spomenimo samo jednu skupinu. Do 1971. u zemlji je ostalo samo 14 katoličkih svećenika, od kojih je 12 bilo zatvoreno, a dva su bila sakrivena (Minnesota Lawyers, 1989:10). Postoje dokumentirani dokazi da je 1972. godine svećenik zbog krštenja djeteta bio ubijen (Sinishta, 1976:15).

S pravnog stajališta, ustavno pravo religiozne slobode još je uvijek postojalo. Novim ustavom iz 1976. to je "popravljeno". Članak 55 sada je svaku religioznu aktivnost proglasio nezakonitom:

"Stvaranje bilo kakve organizacije fašističkog, antidemokratskog, religioznog ili antisocijalističkog karaktera zabranjeno je. Fašistička, religiozna, ratno-huškačka, antisocijalistička djelatnost i propaganda zabranjena je jer potiče ljude i rase na mržnju" (Citirano u Minnesota Lawyers, 1989:11).

Godinu dana potom krivično je pravo postavilo kazne: primjerice, tri do deset godina za posjedovanje religiozne literature, a smrtna kazna ako se takav zločin pokaže "ozbiljnim" (Minnesota Lawyers, 1989:11).

Razdoblje terora nad religioznim vjernicima, njihovo zatvaranje i egzekucija, nije završilo smrću Envera Hoxhe 1985. Njegov nasljednik, Ramiz Alia, premda pragmatičniji od Hoxhe, zadržao je represivne mjere protiv religije (Pipa, 1989). Tako je, primjerice, 1988. jedna osoba osuđena na pet godina zatvora zbog nošenja lančića s križem, a jedna druga na deset godina zbog posjedovanje Biblije (Minnesota Lawyers, 1989: 15f). Tek nakon 1990., nakon javnih nemira i studentske pobune zbog groznih ekonomskih uvjeta, 9. svibnja, Alia je skinuo legalnu zabranu prakticiranja religije. Albanski sustavni pokušaj uništenja religijskog osjećaja iz ljudske svijesti bio je završen.

Preostaje nam da odgovorimo na pitanje koliko je uspješan bio eksperiment. Nažalost, ne raspoložemo sustavnim podacima. Čini se međutim da možemo sa sigurnošću reći kako je do 1990. religija u toj zemlji bila gotovo u cijelosti uništena. Znakova toga mogli smo pronaći posvuda. Kada se 4. studenog 1990. služila javna misa, masu od 5.000 građana koja se pojavila predstavljali su uglavnom stariji katolici, od kojih su se samo neki sjećali kako izgleda središnji crkveni obred. Misi je pribivao i značajan broj muslimana, očito nesvjesnih razlike između islama i kršćanstva. To je bio znak uspjeha kampanje: samo su rijetki zadržali religiozne osjećaje, a oni koji su u tome uspjeli, zaboravili su gotovo sve. Četrdeset i četiri godine religijskog apstiniranja pretvorilo je tu zemlju u religijsku pustinju.

U prosincu 1994. posjetio sam Albaniju kako bih procijenio situaciju i potražio znakove povratka religije. I dalje nije bilo znanstvenih podataka, socioloških istraživanja i sl. Bio sam ostavljen na milost i nemilost dojmova i mišljenja stručnjaka s kojima sam razgovarao (uglavnom je riječ o profesoru Ademu Meziniju i Gezimu Hadaju s tiranskog Sveučilišta). Oni su se složili da su dvije generacije Albanaca odrasle u religijskom vakuumu, te da je stoga interes za religiju danas minimalan. Izvješća zapadnjačkih kršćanskih fundamentalista o "velikoj religioznoj gladi" u Albaniji divlja su pretjerivanja. Istina, crkve i džamije ponovno su otvorene (uglavnom zbog stranih ulaganja), ali mnoge su od njih prazne. Za veliku većinu religija je tek zanimljivost prošlosti, potpuno nerelevantna za njihove današnje svakodnevne potrebe i borbe.

Djelomičnu iznimku tome pravilu mogao bi predstavljati grad na sjeveru, Skadar, tradicionalno katoličko središte zemlje. Tu nekoliko katolika danas redovito posjećuje mise, ali većina stanovnika ispod pedeset godina ima tek maglovitu ideju o temeljnim kršćanskim vjerovanjima. Osim toga, moramo znati da je među stanovništvom Albanije tradicionalno postojalo tek 10% katolika. Samo polovica možda i dalje prakticira svoju vjeru, a većina se slaže da je taj postotak praktikanata među muslimanima i pravoslavicima mnogo manji. Ako je to u

glavnini točno, to znači da je samo manji dio stanovništva zadržao bilo kakav religiozni osjećaj.

Hoće li religija doživjeti svoj povratak? Mnogi strani misionari (Jehovini svjedoci, mormoni, danski pentakostanci, američki fundamentalisti) koji sada u velikom broju stižu u Albaniju tome se nadaju. Ali stručnjaci su skeptični. Mnogi radoznali posjećuju susrete na kojima se proučava Biblija, ali riječ je o beznačajnim brojkama. Veliki evangelički susret u Tirani, sa svim pretjerivanjem nalik na Disneyworld, privukao je samo vrlo malu gomilu. Papin posjet Tirani 1994. privukao je najviše 1000 stanovnika. Sve su to znakovi da nekog velikog oživljavanja religije ovdje neće biti.

TEORIJSKA PITANJA

Ako se uopće s pravom može govoriti o "društvu bez religije" u Zapadnome svijetu kasnoga moderniteta, zasigurno nećemo pogriješiti ako Albaniju smatramo njegovim glavnim primjerom, unatoč nepostojanju čvrstih činjenica. Za religiologe taj je primjer posebno značajan jer nas prisiljava da ponovno razmotrimo neke osnovne pretpostavke discipline i da ponovno postavimo neka temeljna teorijska pitanja. Ovdje mogu samo ukratko reći što mislim o kojim je pitanjima riječ.

Prvo, jesu li ljudska bića prirodno ili urođeno religiozna? Priznamo li da je Albanija sada društvo bez religije i da religija u Albaniji neće doživjeti procvat, morat ćemo zaključiti da je religija čisti socijalni proizvod koji se prenosi iz generacije u generaciju pomoću složenog procesa socijalizacije. Premda je takav proces postojao već vjekovima, prekid procesa prenošenja tijekom samo dviju generacija može ga svrsishodno eliminirati. Iz te perspektive religija uopće nije neki trajni element "ljudske naravi", već vrlo krhka komponenta ljudske svijesti bez koje bi ona mogla postojati.

Drugo, cijeli niz pitanja pojavljuje se kada usporedimo albanski slučaj s drugim Zapadnim zemljama koje se ističu kao "društva bez religije". Što Albanija, Island, Slovenija i Nizozemska uopće imaju zajedničko? Čini se da ni ekonomska ni obrazovna razina nisu relevantni čimbenici: krajnje niske stope religiozne participacije ravnomjerno su raspodijeljene među bogatima i siromašnima, najobrazovanijima i najneobrazovanijima. Takve usporedbe također ponovno stavljaju u središte temu o kojoj se mnogo raspravljalo: je li istočnoeuropski "realni socijalizam" korozivniji za religiju od zapadnjačkog kapitalizma? Nije li, naime, točno da su militantni antireligijski marksistički režimi (poput Albanije) završili gotovo istovjetnim rezultatom kao i proreligijski, nemarksistički sustavi (poput Islanda i Nizozemske), naime u društvu bez religije?

Treće, od začetka discipline, sociologija religije gotovo je redovito pokušala razumjeti razinu religioznosti pomoću teorije sekularizacije. Ta teorija tvrdi da društva postaju "sekulariziranija", tj. da "religiozne institucije, djela i svijest gube svoj socijalni značaj" što je društvo obrazovanije, orijentiranije na znanost, što je tehnološki kompetentnije i ekonomski bogatije (Wilson, 1982:149). Time bi napredak u modernizaciji iskorijenio religiju. Velika anomalija koja sada sili religiozologe da napuste tu teoriju jesu naravno Sjedinjene Države, u kojima je religiozna participacija danas veća no ikada. Albanski slučaj postavlja nove probleme za teoretičare sekularizacije. Prema toj teoriji, u Albaniji bi religija morala doživjeti ponovni procvat, jer je više-manje uništena silom, pri čemu je društvo u obrazovanju, tehnologiji, znanstvenome mišljenju, ostalo razmjerno nerazvijeno. Ali to možda neće biti slučaj, i malo je dokaza nakon pet godina da hoće. Zbog toga je albanski slučaj nov izazov za teoriju sekularizacije.

Četvrto, glavna konkurentna teorijska perspektiva teoriji sekularizacije u slučaju Albanije susreće se sa sličnim poteškoćama. Riječ je o tzv. "teoriji marginalne potražnje" (Stark and Iannaccone, 1994). Ona se koncentrira na "religiozne ekonomije", tj. na sustave koji se sastoje od tržišta religioznih kupaca, religioznih poduzeća koja služe tome tržištu, i od religioznih proizvoda koje ta poduzeća nude. Niska razina religiozne prakse prema toj teoriji ne reflektira slabu ponudu, već "neatraktivan proizvod, koji se u vrlo reguliranoj religioznoj ekonomiji slabo oglašava" (Stark and Iannaccone, 1994:232). Što je religiozna ekonomija kompetitivnija i pluralističnija, veća je razina participacije. Premda ta teorija bolje osmišljava američku situaciju, ona posrće na primjerima Poljske i Irske. Ali što je s albanskim slučajem? Teorija marginalne potražnje morala bi pretpostavljati da kada potražnja ostaje konstantna i kada se eliminiraju "dobavljači", stupanj religiozne participacije pada. S povratkom i ponudom brojnih "dobavljača" nakon 1990. i s uspostavom slobodnog tržišta, prema toj bi se teoriji stupanj religiozne participacije trebao oporaviti. A upravo je to u prvih pet godina u Albaniji ostalo nejasno.

Naposljetku ostaje pitanje ispod svih ostalih, pitanje koje treba i ostati izvan svih rasprava o "društvu bez religije". Riječ je o temeljnome pitanju o definiciji religije. Religiju naravno možemo definirati pomoću participacije u središnjoj ustanovi, ili pomoću pojma privrženosti nekom skupu vjerovanja, ili pomoću posebnih čina kao što su molitva i posjet crkvi. Upotreba takvih definicija omogućuje nam da govorimo o "društvu bez religije". Ali religiju možda možemo definirati i šire, kao nešto što ima veze s dubljom dimenzijom ljudske egzistencije, kao krajnju brigu, kao potragu za smislom vrijednosti, kao čežnju za temeljem i smjerom naših života. Ako na taj način shvaćamo religiju, ona prelazi u sferu u kojoj je društvenoznanstvena metodologija ne može dohvatiti, stoga cijeli diskurz o "društvu bez religije" postaje problematičan. Jer naravno takva je potreba univerzalna i u Albaniji, i u Sjedinjenim Državama i u Hrvatskoj.

S engleskoga prevela: Rajka Rusan

LITERATURA

- Beqja, Hamit, and Fatmir Rama. 1983. The Development of Atheistic Education in Albania, u: *Studime Historike*, 3(1983): 37-54. Prevedeno u *Albanian Catholic Bulletin*, 5(1984): 35-43.
- Gardin, Giacomo. 1988. *Banishing God in Albania: The Prison Memoirs of Giacomo Gardin*, S. J. San Francisco: Ignatius Press.
- Greeley, Andrew. 1933. Religion Not Dying Out Around the World. u: *Origins*, 23 (1993):49-58.
- Hoxha, Enver. 1980. *Eurocommunism is Anticommunism*. Tirana: 8 Nentori.
- . 1979. *With Stalin*. Tirana: 8 Nentori.
- . 1974. *Report on the Role and Tasks of the Democratic Front for the Complete Triumph of Socialism in Albania*. Tirana: 8 Nentori.
- Hoxha, Enver, and Ramiz Alia. 1967. *On Some Aspects of the Problem of Women*. Tirana: Naim Frasheri.
- Minnesota Lawyers. 1989. *Violations of the Right to Freedom of Religion in Albania: A Report by the Minnesota Lawyers International Human Rights Committee*. Minneapolis: Minnesota Lawyers International Human Rights Committee.
- Pipa, Arshi. 1989. Glasnost in Albania? u: *Telos*, 79(1989): 181-203.
- . 1987-88. Stalin and Hoxha: The Master and the Apprentice. u: *Telos*, 74(1987-88): 109-115.
- Pollo, Stefanaq, and Arben Puto. 1981. *The History of Albania: From Its Origins to the Present Day*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Prifti, Peter. 1975. Albania – Towards an Atheist Society. u: B. Bociurkiw and J. Strong (eds.), *Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe*, 388-404. Toronto: University of Toronto Press.
- Puebla Institute. 1989. *Albania: Religion in a Fortress State*. Washington, DC: Puebla Institute.
- Schnytzer, Adi. 1982. *Stalinist Economic Strategy in Practice: The Case of Albania*. Oxford: Oxford University Press.
- Sinishta, Gjon. 1976. *The Fulfilled Promise: A Documentary Account of Religious Persecution in Albania*. Santa Clara, CA: Gjon Sinishta.
- Stark, Rodney, and Laurence R. Iannaccone. 1994. A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization of Europe', u: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33(1994): 230-252.
- Swatos, William H. Jr. 1984. The Relevance of Religion: Iceland and Secularization Theory. u: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23 (1984): 32-43.
- Tomasson, Richard F. 1980. *Iceland*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wilson, Bryan R. 1982. *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Zeri i Popullit. 1983. *Urednički uvod* 26. listopada. Prevedeno u: *Albanian Catholic Bulletin*, 5 (1984):28.

REFLECTIONS ON SOCIETY WITHOUT RELIGION: ALBANIA'S CASE

Denis R. Janz

Loyola University, New Orleans

In analyzing the process of secularization in modern societies, the author proposes the hypothesis about society without religion and presents his arguments by problematizing Albania's case. The extremely high degree of secularization of Albanian society is a consequence of hyper-Stalinism – the ideology of the former communist regime, the result of the regime's policy of extreme isolationism, and finally of brutal repression towards religious people and institutions. By analyzing the mentioned causes of the disappearance of religion in Albania, the author notices that even after the fall of communism and the democratization of Albanian society, and in spite of religious propaganda of different confessions, the renewal of religious life has not occurred. Due to the fact that the process of advanced secularization is not only evident in these countries, which are subject to anti-religious propaganda and repression, but also in some western democratic countries, the author, based on these facts, questions the essence of religion and secularization and the place of these phenomena in human nature and society in general.

REFLEXIONEN ÜBER GESELLSCHAFT OHNE RELIGION: DER FALL ALBANIEN

Denis R. Janz

Loyola-Universität, New Orleans

Der Verfasser analysiert den in modernen Gesellschaften nachvollziehbaren Säkularisierungsprozeß und stellt die These von Gesellschaft ohne Religion auf, die er am Beispiel des Falls Albanien problematisiert und argumentiert. Der ausnehmend hohe Säkularisierungsgrad der albanischen Gesellschaft ist eine Konsequenz des Hyperstalinismus und der Ideologie des ehemaligen kommunistischen Regimes und seiner extremen Isolationspolitik, verbunden mit brutaler Repression gegenüber Gläubigen und religiösen Institutionen. Bei seiner Analyse der angeführten Faktoren, die zum Verschwinden der Religion in Albanien geführt haben, stellt der Verfasser fest, daß es in diesem Land auch nach dem Zerfall des Kommunismus und der Demokratisierung der albanischen Gesellschaft und trotz der Propaganda verschiedener Konfessionen nicht zu einer Erneuerung religiösen Lebens gekommen ist. Der Prozeß fortgeschrittener Säkularisierung ist nicht nur in Ländern bemerkbar, die antireligiöser Propaganda und Repressionen ausgesetzt sind, sondern auch in einigen demokratischen Ländern des Westens. Der Verfasser stellt aufgrund dessen die Frage nach dem Wesen der Religion und der Säkularisierung, ferner nach dem Ort dieser Phänomene in der menschlichen Natur und der Gesellschaft überhaupt.